

Білокінь Сергій (м. Київ)

Доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
зав. Центром культурологічних студій
Інституту історії України НАН України.
УДК 94(477)32:91«Г.Вернадський»

ГЕОРГІЙ ВЕРНАДСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА ГЕОПОЛІТИЧНА ДУМКА ЙОГО ДОБИ

У статті на підставі реальних зіставлень наводяться паралелі між текстами політичних супротивників — Георгія Вернадського й українського націоналіста Юрія Липи. Широта мислення як запорука звільнення від партійних догм.

Ключові слова: *геополітика, Георгій Вернадський, Юрій Липа.*

На превеликий жаль, видатні політичні діячі, взагалі впливові публічні люди, не завжди мають сили утриматись від розголошення своїх партійних, ще не перевірених на практиці, ідей. Їм не страшно, що їхнє слово перетворюється на дію, на чин, який завдає великого лиха народові тієї країни, за який вони, здавалося б, несуть відповідальність. У другому параграфі підкреслено скромно названої праці «Критические заметки по национальному вопросу» (жовтень–грудень 1913) В.І. Ленін розгорнув таку тезу: «В каждой национальной культуре есть, хотя бы не развитые, элементы демократической и социалистической культуры [...]. Но в каждой нации есть также культура буржуазная (а в большинстве еще черносотенная и клерикальная [...])¹. Інакше кажучи, Чернишевський contra Пурішкевич. Авторів їй на думку не спало питання, хто ті судді, що визначатимуть демаркаційну лінію між цими культурами, заганняючи чистих і нечистих на різні боки від цієї лінії. Відома ленінська теза, що розходилась десятками тисяч студентських конспектів, не витримала випробування часом. В історичній ретроспективі видно, що завзята боротьба всередині партії большевиків і взагалі партноменклатури перетворила державу на полігон, де різні партійні клани винищували одні інших, а при тому гинули люди. Свої соціальні позиції Ленін приховував не завжди і наведену вище цитату завершив так: «Поэтому «национальная культура» **вообще** есть культура помещиков, попов, буржуазии». Під ленінську дефініцію підходять поміщики Пушкін, Лев Толстой, Тургенєв, піп о. Павел Флоренський, а представниками буржуазії була більшість російських меценатів.

Доведеться зізнатися, що одним із напрямків історії СРСР стала реальна боротьба проти національних культур. Есерка Єкатерина Львовна

Олицька (1900–1974) перебувала в ув'язненні у тюрмах, таборах та на засланні з 1924 року безперервно до 1959-го. Вона лишила коштовні спогади, що ілюструють дію ленінських вказівок. Тут читаємо: «В библиотеках с полок изымали книги нежелательного направления по присылаемым спискам или по собственному разумению вновь назначенных библиотекарей. В штрафной список попала тогда вся история России... Ключевский, Платонов, конечно, Елпатьевский, Карамзин. Один Покровский в первые годы революции был в чести. Лев Толстой подвергся гонению за его религиозно-философские работы, но заодно с полок смахивались «Анна Каренина», «Война и мир», «Воскресение»². На відміну від своєї близької родички Надії Віталіївни Суровцової, з якою разом вона доживала віку (Умань, вул. Коммолоді, 6) і яка була, на мою думку, націонал-комуністкою, Олицька відзначалась непримиренним неприйняттям більшовизму і пронесла це почуття до самої смерті.

Історик Георгій Володимирович Вернадський (1887–1973), перебуваючи у Криму, займав визначне місце в оточенні Петра Ніколаєвича Врангеля (1878–1928). Виїхавши на еміграцію, Вернадський-молодший написав праці «Экспансия России», «Русская революция. 1917–1931», «Ленин — красный диктатор»³. До речі, ще 1914 року він виступив у журналі «Русская мысль» із статтею «Против солнца. Распространение русского государства к востоку» (М., 1914). Протягом десятиріч в СРСР його твори як політичного емігранта і без того були заборонені. Це означало, наприклад, що навіть у наукових виданнях на нього не дозволялось робити покликів. Його імені, як і ймення, наприклад, історика античності Міхаїла Івановича Ростовцева (1870–1952), якого залюбки рецензував начебто його політичний супротивник і націоналіст Михайло Грушевський, немає в облікових виданнях, як-от у блискучій праці О. Шведової «Историки СССР» (М., 1941). Коли часи змінились, у Росії вийшло у світ кілька книжок Георгія Володимировича Вернадського. Потім часи змінилися ще раз, у протилежний бік, і названих праць у путінській Вікіпедії не називають.

1990 року, коли я перебував у Гарварді, США, Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992) переказав мені через Ореста Субтельного запрошення відвідати його у Людлові. Я провів у нього незабутню добу. Йшов запис на магнітофон і відео, а відправивши мене на ніч, Оглоблин сказав Орестові: «Він знає більше, ніж мав би знати». Це ставить для розв'язання цікаву проблему про поширення інформації в тоталітарних державах — широко, розгалужено і досі мало вивчену.

Життєві рамки представника тієї самої генерації Юрія Клена (Освальда Бургардта): 1891–1947. Над епопеєю «Попіл імперій» він почав працювати в Берліні після 1942 року. У серпні 1946 року у Зальцбургу виникли

його нотатки «Про генезу поеми»: «Я на початку ставив собі скромне завдання — дати поему на кілька сот рядків, але вона, мимо моєї волі, росла, захоплюючи все ширші обрії, і мені довелося її розмір рахувати вже не сотнями, а тисячами рядків». Попри творчий запал, життя поета виявилось закоротке. Твір лишився незавершений.

«Попіл імперій» — явище високого мистецтва. Але воно являє собою також і історичне джерело, характер і зміст якого вивчатимуть історіографи. Юрій Клен вплітає у свій текст цитати з поетичних творів Миколи Зерова і листи з Колими, які надсилав родині на батьківщину Михайло Драй-Хмара (1889–1939). Крім того, знаходимо також відомості, що походять особисто від автора.

Пану ж, Енею мій, знайди
Поетку, ніжну як вербена,
що край дороги розцвіла,
що їй дзвінке ім'я Олена⁴.

Автор відтворює версію, що дійшла до нього в окупованому Києві, за яких обставин Олена Теліга (1907–1942) вкоротила собі життя у київській в'язниці. Нарешті, в тому самому розділі, розповідаючи про німецький концтабір Заксенгавзен, Юрій Клен переходить до іншого героя — Олега Ольжича (1907, Житомир — 1944)⁵, особа якого привертала до себе великий інтерес багатьох їхніх сучасників, а його трагічна доля була Кленові, виходить, також добре відома. Що знали тоді про репресованих діячів у рамках тоталітарних держав поза стінами пенітенціарних установ, — таке питання досі ще не ставилося.

Неважко назвати бар'єри, що перешкоджали сприйняттю історико-політичних процесів у 1930–1940-і роки. Серед них, у першу чергу, поліційні норми, які встановив нацистський режим на тій території, яку він контролював, залізні завіси, що існували між довоєнним СРСР і країнами Заходу, етнокультурні перепони в межах союзницьких країн.

У третій частині епопеї (розділ «Вже минаємо Поділля») до київських мотивів вплітаються раціональні міркування, що стосуються безпосередньо істориків:

Невже ті самі тут і там
методи й спосіб катування,
якими вичавить зізнання
так конче хочеться катам?⁶

Перед нами, як казали колись, широко закроєні твори яскравих львівських авторів Юрія Косача, Святослава Гординського, Івана Гладилевича у місячнику «Наші дні». Поруч — науково-публіцистична праця забороненого в СРСР Юрія Липи (1900–1944) «Призначення України» (Львів, 1938) документує коло його читання і його студій, куди входять

три книжки Г.В. Вернадського. Серед них важливі для обох «Начертание русской истории» (Берлін, 1927), принципова для Вернадського як євразійця «Опыт истории Евразии» (Берлін, 1937), нарешті, найсвіжіша тоді — його «Звенья русской культуры» (Берлін, 1938).

Нам цікавий дослідницький метод Юрія Липи, що мислив про свої геополітичні конструкції, відштовхуючись від творів та діяльності окремих осіб, яких, здавалося, він знав, що називається, в обличчя. Це не біографічні чи там портретні деталі. Письменник мислив специфічними категоріями, зокрема долями історичних діячів. Кубанського статистика, економіста й соціолога Федора Щербину (1849–1936), члена-кореспондента Петербурзької АН (1904) Липа вважав «одним з найпотужніших українських умів» (С. 106), «геніальним дослідником форм українських асоціацій» (С. 216). Це не списочний елемент, не проста згадка, а, як сказав, концепція, план-конспект спеціальної розвідки про Щербину. Оціночні моменти знаходимо і в інших випадках: «Маємо в практиці «козацьку гордість» авантюриста Полтавця-Острияниці і інших віденських і брюссельських козаків» (С. 212). Генерала Юрія Тютюнника він називає просто «здібним», «використаним більшовиками до їх пропаганди і застріленим» (С. 212). Тепер так не працюють. Для нашого часу характерно інше. Сучасні дослідники часто мають проблеми з відтворенням українських ініціалів з імен Александр / Афанасій, Николай / Нестор / Михайл і, навпаки, з перекладом ініціалів із української.

Думки й матеріали Георгія Владіміровича Вернадського широко представлені у працях українських геополітиків, передусім, постійного опонента Дмитра Донцова — Юрія Липи. Останній-бо визначає три культурні масиви, що, на його думку, лягли в основу історичного українства. Ці масиви він називає первніями — трипільський, еллінський і готський, які в Київській державі потужно зливаються в одну цілість. До них додаються, за його термінологією, домішки — домішка кочовиків, кельтійська, римська й фракійська разом, іранська тощо. Матеріали, які подав Георгій Вернадський щодо античного мореплавства, дали підстави українському геополітику говорити про міжнародні зв'язки за археологічними дослідженнями, термінологічним матеріалом, навіть за формами будівництва суден, що в сукупності своїй свідчать про «прапечат гелленського духа»⁷. У теперішні часи термінологічний матеріал із мореплавства ретельно студіював Костянтин Тищенко.

Те, що нині вже увійшло у свідомість вчених, у роки, коли діяли Вернадський і Липа, було ще новиною. Покликаючись на Георгія Вернадського, що у свою чергу, базувався на давньогрецьких джерелах, Липа зауважив, що річки Київської Русі «були повноводніші, ніж тепер, через велике заліснення краю»⁸.

Досліджуючи риси староукраїнської державності, Юрій Липа не міг обминути центральної ролі «Вічного Міста». Абсолютно незалежно від Міхаїла Афанасьєвича Булгакова він назвав так тодішню столицю, говорячи про апостольство Києва. У нашу добу геополітичні ідеї Юрія Липи розвинув Святіший Патріарх Володимир (Романюк; 1925–1995), сформулювавши засади киевоцентризму, що вже відбилось в енциклопедичних виданнях⁹. З його творами Патріарх познайомився, як сам він розповідав, коли був звільнений із заслання до Якутії і 1984 року на запрошення предстоятеля УПЦ в Канаді митрополита Василя виїхав за кордон.

Раз за разом Липа вибирає у Георгія Вернадського найважливіші риси старої державності — традиції вільної торговельної експансії Києва, оборону свободи міжнародних шляхів, особливо рік і морів. Аналізуючи традиції київського права, говорить про тодішнє поняття функціональної власності, якого не розуміли соціологи XIX ст. Також дуже цікавим явищем, спільним з явищами старо-германського права є, на його думку, значна роль символів та емблем у київській правосвідомості. Знаємо також, що між Києвом і «германами», на думку Вернадського, можна виявити багато подібних норм і звичаїв, як, наприклад ордалії під час процесів (С. 226). І далі в цьому ряду Липа подає відомості про мистецькі традиції Києва, які викладає за Федором Ернстом.

Степовики — і печеніги, й половці — грали визначну роль як посередники в торговельних зносинах між Руссю і Сходом. До половців ішли товари з-за Каспія, Хорезма і аж з Закавказзя через аланів. Липа знаходить у Вернадського свідчення, що торгові каравани войовники пропускали іноді навіть крізь свої бойові лінії (С. 250). Це характеризує ситуацію у контексті українського лісостепу. Липа запозичає також у Вадима Щербаківського й Георгія Вернадського відомості, що перший київський єпископ Либутій, на прохання великої княгині Ольги був висвячений у Майнці (960 р.), так само, як і другий, Адальберт (961 р.), були німцями, а хрещення своє великий князь Володимир прийняв у Києві 987 року з рук англійського священика (С. 290). Тут відчувається вплив не лише німецької культури.

Юрій Липа добре знав і цінував російських вчених-мислителів, людей з-поза залізної заслони. Говорячи про вченого-генетика, ботаніка й селекціонера, ув'язненого 1940 року (він помер у в'язниці 1943-го) Ніколая Івановича Вавілова (1887–1943), Юрій Липа дав щонайвищу оцінку його діяльності: «Може, єдиними працями в Світах, — писав він, — що мають значіння для всього людства, були праці проф. М. Вавілова, що стояв донедавна на чолі відділу ужиткової ботаніки і збіжжєвих рослин»¹⁰. Тут видно не просто добрі й точні знання, а якусь ніби симпатію українського націоналіста, який інколи знав високоталановитих людей у

Росії навіть краще за найбільшого кадровика Сталіна, якого називали «Картотеков».

Військовий теоретик, що став воєнспецом, проходив 1931 року у справі «Весна» і був розстріляний 1938-го, генерал Александр Андреевич Свечин (1878, Катеринослав — 1938, Москва), на початках своєї кар'єри у большевиків (1918) був начальником Всеросійського Головного штабу, і ось із яким захопленням пише про нього Липа: «Найвидатніший спец совітського штабу, генерал Свечин, у своїм капітальнім творі “Еволюція воєнного мистецтва”, в розділі “Стратегія монголів” узнає з гордістю сучасні Совіти за наслідників монголів в історії» (С. 29).

Думається, наведеного досить, щоб зробити висновок про незалежність названих авторів (знову не забудьмо — політичних супротивників!) від комуністичної ідеології. Понад політичними й воєнними бар'єрами вони виявляли взаємні симпатії й широко обмінювались думками й міркуваннями. Як писав достатньо поінформований Ю. Липа, «Маємо приклад на експерименті сталінівських доктрин. Всі совітські доктрини в практиці спрощуються до одної: “Людина є ніщо, мета є всім”, і вони спинили не тільки духовий, але й фізичний зріст кількадесяти народів під серпом і молотом. Не говоримо вже про знищення старшого покоління» (С. 213). І зовсім поруч: «Забава в марнотравство крові — це один із найбільших злочинів щодо своєї раси» (С. 214).

Щоб пояснити вартість наведених вище думок та оцінок, нагадаю: як людина високого державницького мислення, Юрій Липа декларував: «Головним завданням міцної державности є дбання про те, щоб кожен її громадянин був на своїм місці, тобто там, де може виказати якнайбільшу продуктивність» (С. 215). Це треба нагадувати і в нашій країні, і в наші часи особливо.

Белоконь Сергей (г. Киев)

Доктор исторических наук, заведующий Центром культурологических студий Института истории Украины НАН Украины.

Георгий Вернадский и украинская геополитическая мысль его времени.

В статье на основе реальных сопоставлений проводятся параллели между текстами политических противников — Георгия Вернадского и украинского националиста Юрия Липы. Широта мышления как залог освобождения от партийных догм.

Ключевые слова: геополитика, Георгий Вернадский, Юрий Липа.

Serhij Bilokin (Kyiv)

Head of the Center of Cultural Studies at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences.

Georgy Vernadsky and Ukrainian geopolitical thought of his times.

This article compares the texts of two political rivals — Heorhiy (Georgy) Vernadsky and Ukrainian nationalist Yuriy Lyva. Open-mindedness as a way to free oneself from the party dogma.

Keywords: geopolitics, Heorhiy (Georgy) Vernadsky, Yuriy Lyva.

¹ Ленин В.И. Критические заметки по национальному вопросу // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. — Т. 24. — С. 113–150.

² Олицкая Е. Мои воспоминания. [Кн.] I. — [Frankfurt/Main:] Посев, [с 1971.]. — С. 108.

³ Серков Андрей Иванович. О Георгии Владимировиче Вернадском // Вернадский Г.В. Русское масонство в царствование Екатерины II. — СПб., 2001. — С. 508.

⁴ Клен Юрій. Твори. — Т. 2. — Торонто, 1957. — С. 214.

⁵ Там само. — С. 216–220.

⁶ Там само. — С. 213.

⁷ Липа Юрій. Призначення України. — Львів, 1938. — С. 134.

⁸ Там само. — С. 142.

⁹ Історія України: А–Я: Енцикл. довід. / Упоряд. та наук. ред.: І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич; НАН України. Ін-т історії України. — 3-тє вид., допрац. і доповн. — К.: Генеза, 2008. — С. 498–500.

¹⁰ Липа Юрій. Призначення України. — Львів, 1938. — С. 59–60.